

16. Золотоверхий І. Становлення української радянської культури (1917–1920 рр.) / І. Золотоверхий. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 424 с.
17. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 рр. / Г. М. Шевчук – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1963. – 435 с.
18. Народное образование в СССР. 1917–1967 / под ред. М. А. Прокофьева [и др.]. – М. : Просвещение, 1967. – 543 с.
19. Державний архів Сумської області. – Ф. Р-81. – Оп. 1. – Спр. 26.
20. ДАХО. – Ф. Р-1635. – Оп. 1. – Спр. 14.
21. ДАХО. – Ф. Р-103. – Оп. 1. – Спр. 43.
22. ДАХО. – Ф. Р-918. – Оп. 1. – Спр. 13.
23. ДАХО. – Ф. Р-103. – Оп. 1. – Спр. 175.
24. ДАХО. – Ф. Р-1635. – Оп. 1. – Спр. 34.
25. Затонський В. До радянського вчителя / В. Затонський // Радянська освіта. – 1923. – № 1. – С. 6–14.
26. Шумський О. На третьому фронті / О. Шумський // Радянська освіта. – 1925. – № 1. – С. 2–9.
27. Квиринг Э. Пролетарской школе – пролетарский учитель / Э. Квиринг // Просвещение Донбасса. – 1922. – № 9. – С. 7–9.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1172.
29. ДАХО. – Ф. 306. – Оп. 1. – Спр. 16^а.

Mankivska T. O. The Harkiv province teachers' attitude to parties of military and political struggle in Ukraine (1917–1921).

The Harkiv province teachers' attitude to parties of military and political struggle in Ukraine during 1917–1921, teachers' political views, civil position and caused by them arrests and political persecutions are analyzed in the article. The problem of that region school pedagogues' participation in struggle among the ranks of White Guards' troops or Red Army during the period of national liberation movement are discovered. The author makes an attempt to highlight features of relationships between the power and Kharkiv region teachers in circumstances of military and political struggle.

Key words: teachers, Harkiv province, political views, military and political struggle, national liberation movement.

Манькивская Т. А. Отношение учителей Харьковской губернии к сторонам военно-политической борьбы за власть в Украине (1917–1921 гг.)

В статье анализируется отношение учителей Харьковской губернии к сторонам военно-политической борьбы в Украине в 1917–1921 гг., их политические взгляды, гражданская позиция и связанные с этим аресты и политические преследования. Освещается проблема участия педагогов школ данного региона в борьбе за власть в рядах войска белогвардейцев, Красной армии в период национально-освободительных соревнований. Автор делает попытку раскрыть особенности взаимоотношения власти и учителей Харьковщины в условиях военно-политической борьбы.

Ключевые слова: учителя, Харьковская губерния, политические взгляды, военно-политическая борьба, национально-освободительные соревнования.

УДК 94(477.53)(100)“1914/17”:31

В. І. Саранча

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ І ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У СПРАВІ ДОПОМОГИ БІЖЕНЦЯМ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті досліджено причини появи на території Російської імперії під час Першої світової війни масового руху біженців і дії держави з організації їх соціального захисту. Розглянуто основні напрями діяльності земств і громадських організацій Полтавської губернії, спрямованих на вирішення проблем біженців. Особливу увагу приділено аналізу динаміки чисельності й соціального складу біженців, які оселилися на території Полтавщини. Здійснено спробу визначити характер взаємовідносин між біженцями і корінним населенням краю.

Ключові слова: Перша світова війна, біженці, Полтавська губернія, земства.

Вимушена міграція залишається однією із найскладніших проблем, які стоять перед світовою спільнотою на початку XXI ст. За даними, наведеними Генеральним секретарем ООН Пан Гі Муном у жовтні 2015 р., більше 4 мільйонів осіб були змушені покинути свої будинки через кризовий стан у Сирії; у той же час у світі нараховується 60 мільйонів біженців. Нинішня міграційна криза є найбільшою з часів Другої світової війни, що становить серйозний виклик для міжнародної спільноти [1].

Необхідність вирішення нагальних проблем, пов'язаних із зростанням кількості біженців робить актуальними дослідження, пов'язані з аналізом історичного досвіду в даній сфері. Масовий рух біженців став характерною ознакою Першої світової війни. Студіювання діяльності держави й органів місцевого самоврядування у справі допомоги біженцям Великої війни 1914–1918 рр. допоможуть зрозуміти генезу багатьох явищ, притаманних для сучасності, а накопичений досвід може бути втілений у практичній площині.

Метою даної статті є дослідження й аналіз заходів земств і громадських організацій Полтавської губернії, спрямованих на вирішення проблем біженців Першої світової війни.

Проблематика біженства у радянській історіографії порушувалася опосередковано у дослідженнях демографічних процесів. З набуттям Україною незалежності нова історична парадигма, засоби і методологія розширили спектр студій Першої світової війни. З середини 1990-х рр. з'являються праці, присвячені діяльності благодійних й інших громадських організацій, біженству, військовому полону, діям військової цензури тощо.

Біженство Великої війни 1914-1918 рр. на українських землях є об'єктом дослідження статей і докторської дисертації Л. Жванко [2; 3; 4]. У 2012 р. вона видала монографію, у якій уперше в українській історіографії здійснено комплексний аналіз біженства доби Російської імперії, УНР-УЦР і Української Держави [5]. Окрім того, дана проблематика порушується у публікаціях О. Мазур [6], Т. Лихачової [7], В. Пархоменко [8], що вийшли напередодні 100-річчя від початку Першої світової війни.

З самого початку Великої війни сотні тисяч цивільного населення на території від Балтики до Карпат опинилися в епіцентрі проведення широкомасштабних бойових операцій. З метою координації дій щодо надання допомоги постраждалим від війни на державному рівні було утворено Комітет Великої Княжни Тетяни Миколаївни, положення про який імператор підписав 14 вересня 1914 р. [9, с. 2-5].

Прибуття перших біженців на Полтавщину восени 1914 р. одразу викликало хвилю благодійних акцій. У листопаді 1914 р. Кременчуцька повітова земська управа перерахувала до Тетянинського Комітету 1 000 крб., а губернське земство організувало кухлевий збір на користь постраждалого від війни населення Царства Польського. Отримані кошти перерахували до Всеросійського Земського Союзу (далі – ВЗС) (5 158 крб. 70 коп.), Тетянинського Комітету (500 крб.), а 427 крб. видали біженцям з Польщі, які на той час уже мешкали у Полтаві [10, с. 176].

Наприкінці грудня 1914 р. у Кременчуці створено товариство допомоги біженцям з Привисленського краю. За рахунок благодійних сеансів у кінотеатрі “Колізей” 30.12.1914 р. товариство зібрало 175 крб. 47 коп., окрім того, на користь біженців 26.01.1915 р. проведено кухлевий збір “Колосся Жита”, під час якого місцева газета “Придніпровський голос” перерахувала денний прибуток від оголошень і роздрібного продажу [11; 12, 13].

Навесні 1915 р. російські війська відступили з Галичини, виникла реальна загроза повної окупації Польщі та Західної Волині; до евакуації підготувалися установи і навчальні заклади Києва. За цих обставин Ставка Верховного Головнокомандувача видала низку наказів щодо примусового виселення населення із прифронтової зони.

Зростання чисельності біженців на Полтавщині наприкінці літа 1915 р. призвела до різкого підняття плати за наймане житло у містах губернії. Для врегулювання ситуації відповідно до розпорядження губернатора О. Багговута власникам квартир заборонялося підвищення орендної плати вище рівня серпня 1915 р. [14].

В умовах наростання загрозливих соціально-економічних тенденцій, викликаних масовим виселенням населення західних губерній, Микола II 30.08.1915 р. підписав “Закон про забезпечення потреб біженців”, відповідно до якого організація їх соціального захисту покладалася на органи центральної й регіональної влади, місцеве самоврядування, благодійні організації, церковні общини тощо.

Варто зазначити, що на Полтавщині систему установ з допомоги біженцям створено ще до підписання цього Закону. В її структурі функціонували губернський і повітові відділи Тетянинського Комітету, спеціальні земські (губернський і повітові) та єпархіальні комітети, громадські благодійні організації тощо.

У первинних планах Ставки Полтавській губернії відводилася виключно транзитна роль під час руху біженців гужовим транспортом з Волині до центральних губерній Росії. Отже, засновані у серпні 1915 р. спеціальні комітети мали, у першу чергу, облаштувати харчувальні пункти у місцях переходу біженців з Волині через Полтавщину до Харківської губернії [15, с. 166-168]. У середині вересня 1915 р. до плану вносяться зміни. Відтепер транзитом до Катеринославської і Курської губерній планувався перехід від 700 тис. до 1 млн. осіб [15, с. 169–175].

Окремі групи біженців почали прибувати до Полтавщини з кінця літа 1915 р. Цей процес супроводжувався масовими зверненнями до повітових земств за грошовою допомогою, яка видавалася виключно за рахунок власних коштів. На кінець 1915 р. в губернії зареєструвалися 23 970 біженців, з яких 6 000 осіб мешкало у Полтаві і 4 000 у Ромнах [15, с. 169-175].

Відсутність належного фінансування з боку держави і ВЗС, а також нестача у земств Полтавщини власних коштів загальмували процес облаштування санітарно-епідеміологічних і спальних приміщень для біженців. Станом на 01.11.1915 р. із запланованих 45 харчувальних пунктів підготували і віддали у експлуатацію менше 10 закладів [15, с.176-183].

З огляду на осіннє бездоріжжя у середині жовтня 1915 р. Ставка прийняла рішення про перевезення біженців виключно залізницею. У цей період найбільше скупчення транзитних біженців на Полтавщині відмічалось у Борисполі (близько 12 000 осіб) і на станції Сушки Золотоніського повіту (до 2 000 осіб) [15, с. 174].

Активну участь у облаштування харчових пунктів у Борисполі, Сушках і на станції Ромодан брало Переселенське бюро при Полтавському губернському земстві. Окрім того, зусиллями цієї організації відкрито шість притулків для дітей біженців – три у Полтаві і по одному у Зіньківському, Кременчуцькому і Лохвицькому повітах, а у разі потреби бюро надавало свій персонал для обслуговування харчових пунктів.

Опіка дітей біженців стала важливим напрямом у діяльності Кременчуцького відділення Тетянинського комітету. На початку 1916 р. у відкритій ним у Кременчуці школі навчалось 60 дітей біженців [16]. Для

задоволення потреб біженців Полтавської губернії на початку 1916 р. Центральний Комітет Великої княжни Тетяни перерахував 60 000 крб. [17].

Зусиллями губернського і повітового земств було облаштовано лікарняно-харчовий пункт на Ярмарковій площі у Кременчуці. На його спорудження і комплектацію витрачено 12 464 крб. 58 коп., що перевищило запланований кошторис на 1 464 крб. 58 коп. [18, с. 8-9]. Під час найбільш інтенсивного руху біженців (вересень-жовтень 1915 р.) він обслуговував до 24 000 осіб за тиждень і був одним з найбільших закладів даної категорії в імперії [19, с. 181]. У 1916 р. на території пункту Кременчуцький відділ ВЗС проводив читання для біженців з використанням "чарівного ліхтаря" і під акомпанемент духового оркестру [20].

Перші враження від зустрічей місцевого населення з біженцями носили ознаки психоемоційного шоку, який незабаром перетворювався на щире бажання надати їм необхідну допомогу. На залізничній станції Сенча (Лохвицький повіт) 18.09.1915 р. під час зупинки транзитного ешелону знесилені біженці вивалили овочі на пристанційних городах і кидали їх своїм дітям, які жадібно їли брудні буряки і капусту. Незабаром адміністрація станції й місцеві жителі організували збір коштів і продовольства, які надавалися усім транзитним ешелонам з біженцями [21].

На тлі особистих практик спілкування полтавців з біженцями зникали патріотичні настрої, а офіційна версія щодо необхідності перетворення прифронтових районів на пустелю сприймалася як використання цивільного населення для усунення наслідків військових невдач.

Динаміка зростання чисельності біженців у 1916 р. на Полтавщині мала наступний вигляд: лютий – 30 000 осіб; червень – 32 764 особи; листопад – 42 682 особи [22]. Більше половини від загальної кількості біженців у 1916 р. проживало у трьох містах губернії: Полтаві (9 146 осіб), Ромнах (9 650 осіб) і Кременчуці (3 583 особи). За даними подвірного перепису 1917 р. у селах Полтавщини зареєстрували 6 723 біженця: від 2 317 осіб у Полтавському повіті до 23 осіб на Зіньківщині [23, с. 4]. Отже, у 1916–1917 рр. ця соціальна група складала близько 1–1,3% від загальної кількості населення губернії.

Найбільшу частку контингенту складали "російські біженці" (українці, русини, білоруси і великороси), поляки і євреї, а відсоток інших народів був незначним. З відкриттям Румунського фронту на початку 1917 р. до Кременчука прибула партія з 444 біженців-румунів, працевлаштуванням яких займалося місцеве Бюро Праці [24, с. 45].

За браком загальногубернських даних наведемо соціальні характеристики біженців, які мешкали у 1916 р. у Кременчуці: 4 великих землевласника і 302 домовласника; 626 осіб залишили майно на суму більше ніж 1 млн. крб. Чоловіки складали 24,3% контингенту, жінки – 38,6%, діти до 14 років – 37,1%; 51,9% становили цілком грамотні, а частка неграмотних дорівнювала 20,9% [25].

Отже, неорганізована міграція населення з прифронтової зони до Полтавської губернії почалася ще восени 1914 р. Зусиллями земств облаштовано низку лікарняно-харчових пунктів, на маршрутах руху біженців, а біженцям, які осіли в регіоні надавалася грошова, медична та юридична допомога. Полтавці цілком доброзичливо сприймали вигнанців, значна частина з яких розселилася у великих містах регіону. Спілкування з біженцями наводило місцеве населення на думки про некомпетентність центральної влади у вирішенні кризових явищ.

Протягом 1916 р. біженці, що оселилися на Полтавщині, отримували допомогу від земських, національних та інших благодійних комітетів. Частина з них працевлаштували або задіяли на сезонних сільськогосподарських роботах. На тлі загострення економічної кризи у губернії спостерігалися випадки негативного ставлення до біженців, які ухилялися від сільськогосподарських робіт або виконували їх недбало. Загалом же напередодні революції масовість і буденність біженства поступово призвели до згасання проявів співчуття і благодійності, на зміну яким часто приходили байдужість і роздратування.

Джерела та література

1. УНІАН. По всьому світу 60 мільйонів людей є біженцями – ООН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL : <http://www.unian.ua/world/1155445-po-vsomu-svitu-60-milyoniv-lyudey-e-bijentsyami-oon.html>. – Назва з екрану.
2. Жванко Л. М. Проблеми працевлаштування біженців Першої світової війни в українських губерніях за часів Російської імперії / Л. М. Жванко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 35. – С. 90-97.
3. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни на Полтавщині / Л. М. Жванко // П'ята Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. 3-4 грудня 2003. – Полтава, 2003. – С. 113-118.
4. Жванко Л. М. Перша світова війна: біженці в Україні (1914-1918 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Л. М. Жванко. – Харків, 2013. – 40 с.
5. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія / Л. М. Жванко. – Х. : Віровець А. П. "Апостроф", 2012. – 568 с.
6. Мазур О. Я. Міграція населення Східної Галичини на початку Першої світової війни: заручники, біженці, вигнанці, евакуйовані / О. Я. Мазур, І. В. Баран, М. О. Борищак // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 50-61.
7. Лихачова Т. М. Працевлаштування польських біженців за часів перебування у внутрішніх губерніях Російської імперії в роки першої світової війни / Т. М. Лихачова // Вісник Національного технічного університету "ХПІ". Сер. : Актуальні проблеми історії України. – 2014. – № 25. – С. 70-81.
8. Пархоменко В. А. Надання допомоги біженцям у Миколаєві в роки Першої світової війни / В. А. Пархоменко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Історичні науки. – 2014. – Вип. 3(38). – С. 171-174.
9. Законы и распоряжения о беженцах (По 1-е апреля 1916 г.) : Вып. II – М. : Городская тип., 1916. – 147 с.

10. Доклады губернской земской управы Полтавскому губернскому земскому собранию 50 очередного созыва за 1914 год. – Полтава : Типо-литография И. Л. Фришберга, 1915. – 345 с.
11. “Приднепровский голос”. – Кременчуг. – № 794, 1914 р.
12. “Приднепровский голос”. – Кременчуг. – № 816, 1915 р.
13. “Приднепровский голос”. – Кременчуг. – № 820, 1915 р.
14. “Полтавские губернские ведомости”. – Полтава. – № 74, 1915 р.
15. Доклады губернской земской управы Полтавскому губернскому земскому собранию 51 очередного созыва за 1915 год. – Полтава : Типография Фришберга, 1916. – 337 с.
16. “Приднепровский голос”. – Кременчуг. – № 1154, 1916 р.
17. “Приднепровский голос”. – Кременчуг. – № 1190, 1916 р.
18. Кременчугское земство Полтавской губернии. Постановления земских собраний за 1916 год чрезвычайных: 22 июня, 15 сентября и 18 декабря и очередного 52 созыва 12 и 13 ноября с докладами управы и приложениями к ним. – Кременчуг : Типография Т-ва И.А. Дохман, 1918. – 394 с.
19. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914-1918 рр.) : монографія / Л. М. Жванко. – Х. : Віровець А. П. “Апостроф”, 2012. – 568 с.
20. “Приднепровский голос”. – Кременчуг. – № 1154, 1916 р.
21. “Хуторянин”. – Полтава. – № 40–41, 1915 р.
22. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914-1918 рр.) : монографія / Л. М. Жванко. – Х. : Віровець А.П. “Апостроф”, 2012. – 568 с.
23. Статистичний справошник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава : Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – 185 с.
24. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни : український вимір (1914-1918 рр.) : монографія / Л. М. Жванко. – Х. : Віровець А. П. “Апостроф”, 2012. – 568 с.
25. “Приднепровский голос”. – Кременчуг. – № 1173, 1916 р.

Saranca V. I. Activites of local boards and public organizations in Poltava province for improving the assistance to refugees of the First World War

In this article it has been studied the causes of appearance of the mass movement of refugees and government actions in the organization of their social protection in the Russian Empire during the First World War. The main directions of local boards (zemstv) and public organization activities of Poltava province aimed to address refugee problems have been considered. Particular attention is paid to the analysis of population dynamics and social structure of refugees who have settled in the territory of Poltava province. An attempt has been made to determine the nature of relationship between the refugees and the indigenous population of the land.

Key words: First World War, refugees, Poltava province, zemstva (local boards).

Саранча В. И. Деятельность земств и общественных организаций Полтавской губернии в деле помощи беженцам Первой мировой войны

В данной статье исследованы причины появления на территории Российской империи во время Первой мировой войны массового движения беженцев и действия государства по организации их социальной защиты. Рассмотрены основные направления деятельности земств и общественных организаций Полтавской губернии, направленных на решение проблем беженцев. Особое внимание уделено анализу динамики численности и социального состава беженцев, которые поселились на территории Полтавщины. Предпринята попытка определить характер взаимоотношений между беженцами и коренным населением края.

Ключевые слова: Первая мировая война, беженцы, Полтавская губерния, земства.

УДК [94:329.7(477.7)] 1917/1918

К. С. Мельничук

ВІЙСЬКОВЕ ПИТАННЯ У САМОСТІЙНИЦЬКОМУ РУСІ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті проаналізовано підходи до проблеми військового питання у процесі організаційної структуризації Української народної партії та Української партії соціалістів-самостійників, що репрезентували самостійницький напрямок політичного життя України в період Центральної ради. Подано розгляд програмних документів самостійників де визначається місце зазначеного аспекту у державному будівництві, що відстоював цей політичний рух. На основі аналізу політичної практики та взаємин з представниками інших українських політичних партій, як в Центральній раді так і на місцях виявлено причини, що не дали можливість реалізувати домагання самостійницького руху у військовій сфері.

Ключові слова: Центральна рада, військове будівництво, армія, політичні партії, федералізм, Українська народна партія, Українська партія соціалістів-самостійників.

Історія військового будівництва за часів Центральної ради носить не тільки академічний, й на жаль і практичний характер. Цілий комплекс проблем, що стояли перед українським суспільством у добу національної революції зберегли свою актуальність і багато в чому повторюються.

Проблема історії політичних партій України в добу національної революції почала розглядатись практично відразу після її закінчення. За кордонами Радянської України. опинилось чимало колишніх